

A nemzeti filozófiatörténetírás általános feltételei

LARRY STEINDLER

Larry Steindler könyve (A magyar filozófia – történetírásának tükrében; Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung, Karl Alber Verlag, Freiburg/München 1988) az egyetlen, teljes egészében a magyar filozófiának, illetve filozófiatörténetnek szentelt, külföldi szerzőtől származó mű, s mint ilyen, számunkra különösen érdekes. Ez némiképp összhangban van a szerző által sűrűn emlegetett jelenséggel, miszerint a magyarok mindig is mély érdeklődéssel viseltettek saját kultúrájuk külföldi recepciója iránt. Részben ezzel kapcsolatban fogalmazódik meg Larry Steindler elmélete, mely szerint a magyar kultúra (és ezen belül a magyar filozófia) önértékelésében állandó meghatározó elem volt a nyugattal szembeni kulturális, illetve filozófiai elmaradottság tudata – Janus Pannoniustól és Apáczai Csere Jánostól napjainkig. A tézist a szerző a magyar filozófiatörténetírás aprólékos elemzésével támasztja alá, különös hangsúlyt fektetve a mindenkori kultúrtörténeti kontextusra, megvizsgálva mind a külföldnek szóló magyar filozófiatörténetek sajátosságait, mind a magyar filozófia külföldi recepcióját, s – nem utolsósorban – ennek hazai visszhangjait.

A közölt részletek a mű bevezető részéből (Allgemeine Voraussetzungen der nationalen Philosophiegeschichtsschrei-

Larry Steindler

bung), illetve a magyar filozófiatörténetírás kultúrtörténeti alapjait tárgyaló részből valók (Die kulturgeschichtlichen Grundlagen der ungarischen Philosophiegeschichtsschreibung). Mivel Larry Steindler munkáját a későbbiekben szeretnénk teljes egészében megjelentetni, nem ragaszkodtunk feltétlenül a szövegűséghez – a lábjegyzetanyagot itt-ott erősen megkur-títottuk. (A szerk.)

I. A nemzeti filozófiatörténet elméletéhez

Az általános filozófiatörténet és az egyes országokban folyó filozófiai tevékenység viszonya már csak a „nemzeti filozófia” fogalmának homályossága miatt sem volt különösebb teoretizálás tárgya. A nemzeti filozófiatörténetet érintő számos, ám kevésbé kidolgozott vállalkozás sem nyújt elégséges alapot a filozófia és története közötti viszony átgondolásához. A teoretizálás e hiánya miatt a nemzeti filozófiatörténetírás, úgy tűnik, kimerül a rövidebb lélegzetű tanulmányokban, kutatási beszámolóiban.¹ Az effajta írások bibliográfiai jellege – mindenekelőtt a tárgykörök szerinti rendszerezés miatt – az irodalomtörténetírásnak arra a típusára emlékeztet, melynek meghatározó lexikográfiai törekvése az, hogy kis terjedelemben mégis átfogó áttekintést tudjon nyújtani.² Jóllehet az irodalomtörténet művelésének e fajtája kevésbé hívta fel magára a figyelmet, a filozófiatörténet művelésében való gya-

¹ Vö. Brightman, Edgar Sheffield (szerk.): *Proceedings of the Sixth International Congress of Philosophy*, Harvard University Cambridge/Massachusetts, Sept. 13–17 1926, New York, London 1927, 635–691. A kiadványban egy sor kutatási beszámoló jelent meg a kortárs angol, amerikai, olasz, spanyol, argentin, német, japán, francia és cseh filozófiáról. Később, a Prágában megrendezett Nyolcadik Filozófiai Világkongresszus (1934 szept. 2–7.) alkalmával újra megjelent egy sor idevágó írás a „La philosophie Tschécoslovaque” című kötetben.

² Az irodalomtörténettel kapcsolatban lásd Lutz Geldsetzer: *Die Philosophie der Philosophiegeschichte im 19. Jahrhundert, Zur Wissenschaftstheorie der Philosophiegeschichtsschreibung und -betrachtung, Studien zur Wissenschaftstheorie (A filozófiatörténetírás filozófiája. A filozófiatörténetírás és -szemlélet elméletéről)* Meisenheim am Glan 1968, 175. Az egyes országok filozófiai irodalomtörténetét nyújtja Carl Güttler: *Einführung in die Geschichte der neueren Philosophie des Auslandes (Bevezetés az újabb külföldi filozófia történetébe)*, München 1922. Güttler a mű előszavában nyíltan beismeri, hogy az Überweg-féle Kézikönyv és az Eisler-féle Filozófus-lexikon didaktikus áttekintésének modelljét követi. Ez természetesen nem csökkenti a filozófia nemzetek szerinti bemutatásának vitathatatlan érdemét. Az egyes országok filozófiatörténetére vonatkozóan lásd még Ernst Bergmann (szerk.): *Jedermanns Bücherei - Natur aller Lander, Religion und Kultur aller Völker, Wissen und Technik aller Zeiten* című sorozatban.

kori megjelenése arra enged következtetni, hogy jelentős értékkel bír a filozófiatörténetírás számára.³

A különböző országokban a filozófiának tulajdonított fontosságának a filozófiatörténetírás – legalábbis a historiográfiai megközelítés teljesség-igénye szempontjából – igen kevésbé látszik megfelelni. Általában nem tartja érdemesnek olyan terjedelmes filozófiatörténetet összeállítani, melyek kitérnek egy-egy ország szűkebb földrajzi egységeire, s eképpen megelégszik a filozófiatörténethez csatolt – s természetesen ide vonatkozó – tanulmányokkal, kutatói beszámolókkal vagy függelékekkel. Az országspecifikus filozófia-szemlélet mindazonáltal együtt jár egy, a filozófiához nem kifejezetten illő beszédfordulattal: a „nemzeti gondolkodás” szólamával. A filozófia fogalmának ezen eltorzult használata megjelenik mind a nemzeti filozófiára vonatkozó elméleti megközelítésekben, mind azok kivitelezésében.

Az elkövetkezendőkben ennek a helyzetnek az okait próbáljuk megállapítani, ugyanakkor megkísérlünk párhuzamot vonni a bel- és külföldi filozófiatörténetírásnak a tudományokban betöltött szerepe között. Az általános jellemzés szándéka az, hogy megvilágítsa a nemzeti filozófiatörténetírás funkcióját és tematikáját, s ennek érdekében mindenekelőtt azokra az országokra hivatkozunk, melyek kevésbé jelentős filozófiatörténeti tradícióval rendelkeznek. (Ezért tehát azok az országok, melyek – úgymond – „klasszikusokat” mondhatnak magukéinak, csupán kivételekként fognak szerepelni.) Mindezek alapján reméljük, hogy eljutunk a „nemzeti filozófia” fogalmának tisztázásához, s az sem lesz mellékes kérdés, hogy van-e egyáltalán tartalma, tehát nem több-e pusztán szóösszetételnél. Végezetül pedig, a filozófiatörténetírás területeinek tipizálása után, megkíséreljük meghatározni a nemzeti filozófiatörténetírás feladatait.

II. A nemzeti filozófiatörténetírás gyakorlatához

A nemzeti filozófiatörténet-szemlélet módszertani kérdései és a tárgyalandó szerzők kiválasztásának kritériumai tulajdonképpen már a filozófiatörténetírás gyakorlatához tartoznak. Mégis, mielőtt a nemzeti filozófiatörténetírásról beszélnénk, célszerűnek látszik a filozófiatörténeti tárgyalásmód néhány – a vizsgálódás tárgya

³ Annak dacára, hogy a filozófiatörténetben az alapos munka egyik kritériumát képezi, megjelenése nem magától értetődő.

szerinti – típusát megjelölni, hiszen lényegében ezek képezik a műfaj topográfiai felosztásának alapjait.

a) A filozófiatörténet topográfiája

Topográfia alatt nem pusztán a filozófiatörténet országspecifikus felosztását, hanem egyszersmind tartalmi vonatkozású differenciálódását is értjük. A historiográfiai ábrázolás által ugyanis a legkülönbözőbb filozófiai toposzok válnak hozzáférhetőkké. Hasonlóan Heinrich Ritter törekvéséhez, aki a szellem egyes megnyilvánulásait próbálta történelmi vizsgálatnak alávetni, a topográfiai behatárolás által historiográfiailag ábrázolhatókká válnak a történelem teljes anyagának különböző variációi. Diszciplináris, illetve tudományos vonatkozásban mindez különböző tervezetekben konkretizálódik, ahogyan azt *A tudományok története Németországban*-sorozat a múlt században meghonosította. Így aztán egy olyan téma, mint *A társadalmi kérdés és a szocializmus története az antik világban* (Robert v. Pöhlmann, München 1925) vagy az amerikai biológia még megíratlan története filozófia-, illetve tudománytörténeti adaléknak bizonyul.

Amiközben a kultúra egésze filozófiatörténeti fejtegetés tárgyává válik, óhatatlanul átlépünk a tudomány területére. Ennek egy lehetséges változatát írja le Mátrai Lászlónak a kultúrára alkalmazott „strukturális definíciója”⁴, melyben az általunk topográfiai nevezett tartománynak az ún. „szociológiai paraméter”-t felelteti meg. Mátrai szerint a kultúra szerkezetét három dimenzió határozza meg, melyek egyfajta kategória-hálót alkotnak. A kultúra különböző területei – úgymint politika, jog, erkölcs, vallás, művészet, filozófia – képeznék az első dimenziót, ezek kifejeződési eszközei – gondolatok, művek, intézmények, közvélemény – a másodikat, míg a szociológiai paraméter – népcsoportok, népek, országok, osztályok, csoportok, családok és egyének – a harmadikat. Az első két dimenziót alkotó jelenségek szociológiai paraméterén azokat a csoportokat értjük, melyek „referencia-rendszerbe” (*reference system*) e jelenségek mindenike beletartozik.⁵ Ez azt jelenti, hogy a kultúra bármely területe releváns a

⁴ Mátrai László: *Über eine strukturelle Definition der Kultur (A kultúra strukturális definíciójáról)*, in: Akten des XIV. Internationalen Kongress für Philosophie, Bécs 1969, 454–456.

⁵ u.o.

társadalom olyan csoportjára nézve, „mely az adott kor társadalmi valóságán belül egy bizonyos jelenséget a sajátjának érez”.⁶

A szociológiai (vagy éppenséggel szociálpszichológiai) szempont túlértékelése ellenére Mátrai kultúrfilozófiai megfontolásai - gyümölcsözőek lehetnek a filozófiatörténeti topográfia szempontjából, mégpedig úgy, hogy a nemzeti filozófia a különböző, topográfiailag definiált területek kombinációjává válik. A kultúra válfajainak relevanciája a társadalom csoportjaira nézve pedig nem azt jelenti, hogy az emberi társadalom minden típusának – az egyes egyéntől a népcsoportig – megvan a maga filozófiája, hanem azt, hogy e közösségek gondolatai, alkotásai és intézményei az illető kultúrához tartoznak. A kultúra tehát csak úgy ragadható meg, mint az említett három dimenzió együttes megléte a mindenkor társadalmi csoportokon belül (beleértve az egyéneket is); következésképpen a nemzeti filozófia nem más, mint azoknak a gondolatoknak és műveknek az egybevetése, melyek az illető ország filozófusaitól származnak.

A filozófiatörténet topográfiája tehát megfelel a kultúra Mátray-féle definíciójának; úgyszólván kívülről erősíti meg a nemzeti filozófia topográfiai meghatározását. Persze az, hogy meddig terjedhet a társadalmi csoportok elemekre való felbontása, már a filozófiatörténet elméletétől, filozófiájától függ. Így például az egyes gondolkodók filozófiája, vagyis az individualitásnak a biográfiai vonatkozásokat is figyelembe vevő szférája is a filozófiatörténeti vizsgálódások eleme, s jóllehet mint egyedi teljesítmény nem tartozhatna az általános filozófiatörténet műfajához, mégis megjelenik benne mint filozófiatörténeti adalék. A speciális filozófiatörténetekben is kisebb csoportok szerinti tárgyalásmódot találunk, mely rendszerint filozófiai iskolák, rendszerek és diszciplínák bemutatásán keresztül történik. Ennek ellenére – mint egyenrangú témák – ezek is az általános filozófiatörténethez tartozhatnak. A filozófiatörténet egyes országok vagy népek szerinti ábrázolása, azaz a nemzeti filozófiatörténetírás, nem más, mint a filozófiának a legközelebb álló (nagyobb) társadalmi csoporthoz való hozzárendelése. Emellett, tekintettel a többnemzetiségű államokra (mint Svájc, Csehszlovákia, Jugoszlávia vagy Ausztria), az „ország” és „nép” közötti megkülönböztetés is jelentőségteljesnek tűnik. Az ország- vagy nemzetspecifikus filozófiatörténetek a filozófiatörténetírás önálló ágának számítanak, abban az értelemben is, amennyiben ezek a különböző kultúrákban fellelhető és

⁶ u.o.

Larry Steindler

„népfölöttiként” (egyetemesként) értelmezhető filozófiai tevékenységekre vonatkoznak.

A filozófiatörténet topográfiai szempontok szerint való megszerkesztése egyébként már bevett gyakorlatnak számít.⁷ Ennélfogva munkánknak csupán az egyes területeket, illetve ezeknek a szélesebb kultúrkörökbe való integrálódását kell jellemeznie, szem előtt tartva az életrajzi információk topográfiai-tematikus elrendeződését.

b) A nemzeti filozófiatörténetírás feladatai

A nemzeti filozófiatörténetírás feladatai részben a filozófiatörténet által vizsgált területek topográfiai meghatározhatóságából erednek. Mégis, noha a filozófiatörténetírásban jól megkülönböztethetők a filozófiai tevékenység helyszíne szerinti tartományok, a filozófia egyetemesség-igénye miatt a filozófiatörténet is elsősorban belső összefüggést jelent. Így tehát „határozott különbséget kell tenni a filozófia történetével kapcsolatos filológiai-történeti kutatás és a filozófiai alapvetésű filozófiatörténet között.”⁸

A filológiai-történeti kutatásnak a feldolgozandó terület filozófiatörténeti topográfia szerinti felosztását különösen szem előtt kell tartania. A nemzeti filozófiatörténet szempontjából ez egy bizonyos országra vagy népre való leszűkítést jelent, pontosabban adalékok gyűjtését az illető nép vagy ország filozófiájához. Elsődleges kritériumként az a nyelv szolgál, melyen a vizsgált filozófus alkotott, valamint amelyen az olvasótábor recepciót írásait. Így tehát úgy az állampolgárság, mint a származás igen gyakran szegényes besorolási kritériumnak bizonyul. Pápay Sámuel irodalomtörténetész például oly módon tesz különbséget a magyar, illetve latin nyelven írt irodalom között, hogy az egyiket „nemzeti”-ként, a másikat „külföldi”-ként értelmezi.⁹

⁷ Már Wallaszky Pál felismerte egy gazdag, átfogó irodalmat tartalmazó topográfiai tájékoztató jelentőségét, mikor irodalomtörténete előszavában azt írta: „Scribimus Historiam Litterariam Hungariae latiore significato sumtae, quae provincias etiam eius, Croatiam, Slavoniam et Dalmatiam, atque Transilvaniam, immo Moldaviam et Valachiam complectitur” (Wallaszky: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delienatus...*, Pozsony, Lipcse 1785, IX.)

⁸ Baumann, Julius: *Geschichte der Philosophie nach Ideengehalt und Beweisen (A filozófia története gondolati tartalom és érvelés szerint)*, Gotha 1980, III.

⁹ vö. Pápay Sámuel: *A magyar litteratúra esmérete*, Veszprém 1808, 3.: [amelyik irodalom] „a nemzetek tulajdon anyai nyelvén foly, nemzeti, más külön-

A topográfiai hovatarozás megállapítása mellett a hatáskutatóshoz még egy feladat tartozik, mégpedig a nemzeti filozófiatörténetnek az általános filozófiatörténetbe való beillesztése. Ez utóbbinak tematikus előírásai nélkül ugyanis bizonyos országokban kevesebb ismert filozófiai mű születhetett volna meg. Az általános irodalomra való hivatkozás nélkül a gondolkodásbeli és konceptuális jellegzetességek kiemelése sem volna lehetséges. A nemzeti filozófiatörténetírás azonban mindenekelőtt a 'nemzetek feletti' filozófiai irányzatoknak a nemzeti életbe és kultúrába való beolvadását kutatja; ez az a feladat, amelyet az általános filozófiatörténetírás nem oldhat meg. Lehet, hogy egy nemzet élete és kultúrája számára ez az egybeolvadás nem feltétlenül szükséges, ám filozófiája számára minden bizonnyal az.

Dimitrij Tschizewskij egy olyan írással járult hozzá a nemzeti filozófiatörténetíráshoz, mely éppúgy megfelel a topográfiai elhatárolás, mint a hatáskutatás követelményeinek. *Hegel a szlávoknál* című kötetében megjegyzi: „Ezt a könyvet nem annyira a filozófia történetéhez, mint inkább a szláv népek filozófia-, kultúra-, szellem- és irodalomtörténetéhez való hozzájárulásnak [tekintem].” Ez azonban nemcsak a nemzeti filozófiatörténetírás törekvéseire vonatkozik, hanem azokra a tematikus előfeltevésekre is, amelyekkel a filozófia a szlávoknál találkozott. (Ilyen eset például a szlavofil ideológia és a filozófia találkozása.) A mi felfogásunkban azonban Hegel szláv hatásának ábrázolása nem más, mint a nemzeti filozófiatörténetíráshoz való hozzájárulás. Mindazonáltal a nemzeti filozófiatörténetírás feladatai közé tartozik a filozófiai műveltség mindenkori történetének feltárása is.

Az elmaradottság és az önállóság gondolata

Az elmaradottság kérdésével szoros kapcsolatban áll az idegen befolyásnak való alávetettség, illetve az önállóság gondolata. Az elmaradottságot ugyanis gyakran tekintik úgy, mint az önállóság hiányának, vagy, Riedl-lel szólva, a saját kultúra hiányának következményét. Elmaradottság, idegen befolyásnak való alávetettség

ben idegen, avagy külföldi: mint p.o. Magyar Hazánkban a Deák Litteratúra.” Horváth János a következőképpen különbözteti meg Pápay álláspontját a Wallaszkyétól: „Nála eszerint már nem politikai, hanem nyelvi határok szabják meg az irodalom kiterjedését. A magyar és deák nyelven írott hazai művek együttvéve tennék a szélesebb értelemben vett magyar irodalmat, mellyel szemben a szűkebb értelmű csupán a magyar nyelvűekre szorítkozik.”

és önállóság a többi országhoz viszonyítva sajátos előfeltételei a magyar nemzeti öntudatról folytatott eszmecsereének. Mindehhez hozzáadódik még a nyelvi elszigeteltség, mely onnan eredeztethető, hogy a magyar írások, főként a tudományos munkák, a külföld számára jórészt ismeretlenek maradtak. Ezt a tényt gyakran elpanaszolták, sőt, egyeseket arra indított, hogy – kissé túlzón – „népi egyedüllétről”, illetve „árvaságérzésről”¹⁰ beszéljenek.

Mivel a külfölddel fenntartott kapcsolat a saját törekvések egyik kifejeződési formája, az elmaradottság kérdésében az idegen megítélés is lényeges szerepet játszik. Ennélfogva e művelődéstörténeti vonatkozások szoros összefüggéséről beszélhetünk. Kérdésfelvetésünk tehát többé nem az elmaradottság tudománypolitikai következményeiből indul ki, hanem megvitatásának okaiból, melyek egyúttal az elmaradottságra vonatkozó filozófiatörténeti kérdésfelvetés tematikáját is előírják. A filozófiai elmaradottság kérdését ugyanis, mint látni fogjuk, ugyancsak a szellemtörténet értelmezése határozza meg.

Az elmaradottság felpanaszolásának hagyománya, mint már említettük, a középkori krónikáirókig nyúlik vissza, akik egyrészt a nyugati hadi túlkapások korabeli tapasztalatait fogalmazták meg művészi igénnyel (kissé mintha „kannibálokról” szólva), másrészt pedig hajdanvolt népekkel (szkíták, avarok, hunok) kapcsolatban a római vagy görög történetírók ítéleteire hivatkoztak.¹¹ A költő Janus Pannonius, anyai ágon Vitéz János unokaöccse, pécsi püspök, később Mátyás követé, miután 1458-ban hazatér Itáliából, egyik sokat idézett versében így fakad ki:

„Mert ad a hely, de el is vesz a szellemtől –, ki tagadná?
S látszik a versen, hogy merre, hol is született.
Rég a latin környék latinabbá tette a versem,
barbár táj barbár szóra kaptja a szám.
Hozd ide Vergiliust: hamisan fog szólni a lantja;
vagy Cicerót: itt elnémul a nagy Cicero.”¹²

Ilyen és ehhez hasonló panaszok, mint amilyen az Apáczai Cseréé is, akkoriban egyenesen tipikusak a külföldi tanulmányok-

¹⁰ Feketekuty László: *A magyarság és a külvilág, egy lélektani elemzés kísérlete*, in: *Külföldi magyar katolikus akció*, 16–33.

¹¹ vö. Ferdinand Duschet: *Die zeitgenössischen Urteile über Österreich, Böhmen und Ungarn im Mittelalter (Ausztria, Csehország és Magyarország középkori megítélése)*, Bécs, 1957.

¹² Janus Pannonius: *A Narni-i Galeottóhoz*. Csorba Győző fordítása (a ford.)

ból hazatérők esetében, akik magukat „haladó”, szabad és tudományos szellemben nevelkedetteknek tartották.

De nemcsak a hazatérők ítéletei részesültek kitüntetett figyelemben; igencsak meghallgatásra talált a külföldi kortársak véleménye is – mindenekelőtt akkor, ha neves személyiségről volt szó. Így például nagy elvárások fűződtek a magyar nyelv és irodalom megítélésével kapcsolatban a fiatal irodalomtörténész, Toldy Ferenc 1829-ben Goethénél tett látogatásához.¹³ Toldy egy évvel korábban elküldte Goethének *A magyar költészet kézikönyve* című munkáját. A találkozó sikertelenségét – s egyszerűs mind a költő Vörösmarty Mihály és a nyelvújító Kazinczy Ferencz által táplált, nyelvészeti kérdéseket illető remények kudarcát – a kutatás a magyar irodalom illetve irodalomtörténetírás éretlenségével, valamint Goethe hajlott korával (amely már alkalmasint megnehezítette számára a távoleső népek irodalma iránti kifejezett érdeklődést) magyarázza. Figyelemre méltónak tűnik azonban az az élénk érdeklődés, amely a folyamatot és egyúttal annak balsikereit kísérte, és amely kifejezésre jut úgy a korabeli levelezésben, mint századunk irodalomtörténeti munkáiban. Ezt megelőzően még elevebb érdeklődést élt meg Herder jóslata a *Gondolatok az emberiség történetének filozófiájáról*-ból. Miután tudósít a magyarok német országok-beli, franciaországi és itáliai portyáiról, a német császárnak fizetett adójukról, vereségeikről, melyek következtében „a Német Birodalom biztosan megalapozta önmagát, az ő Magyarorszáruk viszont mindössze (...) apostoli birodalommá lett”, Herder a következőképpen diagnosztizálja a magyarok helyzetét: „Ma a szlávok, németek, oláhok és más népek mellett a lakosság csekély hányadát teszik ki, és századok múlva alig lehet majd megtalálni nyelvüket.”¹⁴ A tömör tézis, tekintve a II. József alatt követett egységesítő, magyarellenesként értelmezett osztrák politikát, a legnagyobb aggodalomra adott okot a magyarok számára, s ez eleinte tiltakozásokban nyilvánult meg, „később azonban állandó mementóvá és egy

¹³ vö. Walkó György: *Der Bahnbrecher der ungarischen Literaturgeschichte* besucht Goethe (*A magyar irodalomtörténetírás úttörője meglátogatja Goethét*), in: Magon, Leopold, Gerhard Steiner, 158–165.; vö. Toldy Ferenc, Fenyéri J.: *A magyar költészet kézikönyve*, Pest, 1828.

¹⁴ Herder, Johann Gottfried: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (IV. rész, XVI. könyv), Riga, Lipcse 1791, in: Suphan, Bernhard (szerk.): *Sämtliche Werke (Összes művei)*, Berlin, 1909, 14. kötet, 269. Az idézet a *Finnen, Letten und Preussen (Finnek, lettek és poroszok)* című részből való.

„sor pesszimisztikus vízió kiindulópontjává lett.”¹⁵ Másfelől azonban ösztönzőleg hatott a nemzeti nyelv ápolására és a nemzeti függetlenségért vívott harcra. Az angol és francia felvilágosodás politikai eszméi a tizennyolcadik század kilencvenes éveiben meghonosodtak Magyarországon gazdag politikai irodalmában, s a nemzet fennmaradásáért vívott harc válik ez idő tájt a költészet központi témájává is.¹⁶ Az említett eszméknek és később a német romantikának a nemzeti öntudatra gyakorolt hatása által a meggyötört nemzetéről és annak állandó elnyomásáról szóló panaszok bekerültek a köztudatba.¹⁷ A mintegy önmagából kibomló

¹⁵ Rathmann János: *Johann Gottfried Herder történetfilozófiája*, Bp., 1978, 112; vö. itt különösen a *Herder és a magyar felvilágosodás* című fejezettel, 107-115. Rathmann itt felhívja a figyelmet Kollár Ádám bécsi történetíró Oláh Miklós kétszáz év késéssel megjelent munkájához (*Hungaria et Atila...*, Bécs, 1763) írt megjegyzésére. Rathmann szerint ezt a magyarázó jegyzetet, melyet August Ludwig Schlözer *Allgemeine nordische Geschichte (Általános északi történelem)* című művében (Halle 1771, 248.) szintén idéz, Herder forrásként használta fel híres jóslatához. A feltehető forrás azonban a XVI. századi Mátyás-kutatásokhoz kapcsolódik, vö. Dümmerth Dezső: *Herder jóslata a magyarokról és forrásai*, in: *Filológiai Közöny*, Bp. 1963, 1–2. sz.

¹⁶ vö. a költészetnek a nemzeti mozgalomban játszott szerepére vonatkozóan Johann Weidlein: *Nationalpolitische Ziele der ungarischen Literatur (A magyar irodalom nemzetpolitikai céljai)*, in: *Hungaro-Suebica, Gesammelte Beiträge zur Geschichte der Ungarndeutschen und der Madjaren (Adalékok a magyarországi németek és a magyarok történetéhez)*, Schomdorf 1981, 106–112.

¹⁷ Említésre méltónak tűnik, hogy az elmaradottság emlegetése nem pusztán a hazai körülmények kifogásolására szolgált, hanem a függetlenségi törekvések ellen felhozott érvként is működött. A pesti lutheránus közösség lelkésze, a romantikus pánszlávista Jan Kollár Weimarban élő sógorának, C. L. Reimannak 1849. március 8-án a következőket írja: „Túlságosan is barbár nép ez a magyar: uralomvágyó, gögös, elviselhetetlen, s ami a legrosszabb, a legnyersebben kegyetlen; csak a bitófák vonzzák. Az ezeréves európai tartózkodás csaknem semmi befolyással nem volt műveltségére. A legszentebbhez, Istenhez és a valláshoz, a magyarnak – úgy tűnik – majdnem semmi érzéke sincs. Csinált magának egy saját istent, akit „a magyarok istenének” nevez, de nem úgy, ahogy az izraeliták az ő Jehovájukat, hanem egészen másképp, önzően. Ilyen emberek között élni valóságos szerencsétlenség...” (Othmar Feyl: *Unbekannte deutsche Briefe und andere Dokumente von Jan Kollár aus Weimar – Jan Kollár kiadatlan német levelei és más dokumentumok* –, in: *Zeitschrift für Slawistik*, I. kötet, 2. füzet, 1956, 121-134.) Feyl ezekből a levelekből három olyan vonást emel ki, melyek felvilágosítást adhatnak a barbárság-vád szellemi talajára nézve. Mindenekelőtt megemlíti Kollár „keresztény-konzervatív”, ellenséges hozzáállását az 1848/49-es magyar nemzeti forradalomhoz. „A forradalom illetően megítélésében” – írja Feyl – „a kantianus Fries hatása ismerhető fel, akinek teológiája megerősítette Kollár természetfölöttire irányuló, pozitív beállítódását.” A szóban forgó megnyilatkozásért továbbá Kollár szlovák nemzeti öntudata is felelőssé tehető, mely az északmagyarországi evangélikus egyház magyarosítási törekvéseivel való szembe-szegülésben nyilvánult meg. A harmadik tényező pedig Kollár nyilvánvaló osztálybarát beállítottsága.

„kulturális kisebbségi komplexus” az effajta költészetnek, de még inkább bizonyos nemzetpolitikai megfontolásoknak köszönhetően művészi kifejeződést ért meg. Johann Weidlein utal Ludwig von Gogolákra, aki szerint az asszimilációs folyamatokban a szociális kérdések mellett „nem elhanyagolható tényezőként kifejezett alacsonyabbrendűségi komplexusok is közrejátszottak; ezeket aztán a nemzetiségek vezetői tudatos szenvedéstanná értelmezték át, s mint ilyet, teljes odaadással ápolták.”¹⁸ Nehéz eldönteni, hogy a más népekkel szembeni számbeli és kulturális alávetettségről szóló panaszok valóban pusztán propagandacélokat szolgáltak-e, vagy mégis inkább Széchenyi aggodalma volt őszinte, mikor 1829. június 20-án azt írta naplójába: „Napról napra világosabban látom: Herdernek igaza volt, a magyar nemzet nemsokára el fog tűnni.”¹⁹ A nemzetpolitikai célok erőszakos érvényesítése mindenestre nem tett kárt a külföldi visszhang iránti kíváncsiságban.

A magyarok eleven tudományos érdeklődéssel követték saját népük és kultúrájuk külföldi értékelését.²⁰ Torjai Szabó, miután áttekint egy sor, időközben közhellyé vált általános jellemzést, a magyarokról alkotott külföldi véleményeket a következőképpen összegzi: „Eszerint voltunk szép sorjában hunkannibálok, később a sokat vitatott védőbástyán vitézkedő krisztusi atléták, a romantika cigányai, a modern szabadságküzdelmek példaképei, s e motívumok változatainak megfelelően még egyébfélek.” Figyelembe véve, hogy mekkora jelentőséget tulajdonítottak a külföldi meg-

¹⁸ Weidlein, Johann: *Madjarisierung und Minderwertigkeitskomplexe (Magyarosítás és kisebbségi komplexusok)*, in: *Südostdeutsche Vierteljahresschrift*, 21, 1972, 237–241.; Weidlein itt Ludwig von Gogolák *Zum Problem der Assimilation in Ungarn in der Zeit von 1790–1918 (Az 1790 és 1918 közötti magyarországi asszimiláció problémájához)* című írását idézi (ez utóbbi in: *Südostdeutsches Archiv*, 1966, 144)

¹⁹ idézve Weidlein nyomán, id. mű, 238. A szerző csupán a sorozatot jelöli meg, melyben Széchenyi naplója megjelent: *Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentiores*, Budapest 1925–1939.

²⁰ lásd Baráth Tibor: *A dunai táj a francia történetírás tükrében*, in: *Századok* 1937; Eckhardt Sándor: *Az emberevő magyar meséje*, in: *Magyar Nyelv* 1927; ua.: *A magyar kannibalizmus meséje*, in: *Erdélyi Múzeum* 1930; ua.: *A magyarság külföldi arcképe*, in: *Mi a magyar?*, Budapest 1939; Gráf András: *Antik hatások a korai bizánci irodalom etnográfiai tudósításaiban*, in: *Egyet. Phil. Közl.* 1933/34; Gyóni Mátyás: *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében*, Budapest 1938; Győri János: *A kereszténység védőbástyája*, in: *Minerva* 1939; Túróczy-Troestler József: *Zum weltliterarischen Streit um den ungarischen Charakter (A magyar jellem körüli világirodalmi vitáról)*, Budapest 1939. Újabb kiadvány a témával kapcsolatban: Tárdy Lajos: *Régi hírünk a világban*, Budapest 1979.

ítélésnek, nincs mit csodálkozni azon, hogy az lassacskán a magyar önértékelés mintájává vált. Persze ezt a magyarok mindig következetesen tagadták, és nem szüntek meg hangsúlyozni – legalábbis a történészek –, hogy a külföldi munkák nagy többsége a magyar történelmet meglehetősen hézagosan és felületesen tárgyalja.

A történész Kosáry Domokos is ilyen összefüggésben értelmezi a XVIII. század tudománypolitikai intézkedéseit. Szerinte a korabeli törekvések elsősorban arra irányultak, hogy megismertessék a külfölddel a hazai művelődés eredményeit, s ezen túllépve „... ha kell, mint ahogy főleg német szakmai körökkel szemben kellett, megvédjék a lenézéssel és tájékozatlansággal szemben.”²¹ E törekvések persze azt is megpróbálták nyilvánvalóvá tenni, hogy a magyar kultúra elmaradottsága nem valami eredendő, nemzeti restségből fakad, hanem egy sor más, kedvezőtlen tényezőtől – mint amilyenek például az előző kor hosszú háborúi voltak. Alexander is állást foglal a magyarokra vonatkozó külföldi tájékozatlanság kérdésében. Szerinte a Mária Terézia és II. József idejében lezajlott „jósándékú, kedveskedő vagy pedig erőszakoskodó”²² osztrák beolvasztási kísérletek felébresztették ugyan a nemzeti öntudatot – s így a többi népekkel való kulturális egyenrangúság gondolata is polgárjogot nyert –, ám a történelmi szembeszegülés kései következményeit nem lehetett teljesen kiküszöbölni. Magyarországról és történelméről Európa fennmaradó része nem vett tudomást. Ebből a szempontból igen relevánsak a különböző korabeli kongresszusok, melyek külföldi résztvevői soha nem mulasztották el kifejezni csodálkozásukat a magyar kulturális élet eleve sége fölött. Csak legyen a nemzetek egymásról való kölcsönös tudása általános probléma. És legyen az embernek jogos bizalma abban, hogy, miközben a külföld a maga kritikus ítéleteit fogalmazza, egyszerscak „felfedezik”. „Ez kigyógyíthat bennünket két ellentétes betegségből, nevezetesen a ... nem ritka önlenézésből ... /és a/ túlságos önérzetünkől, mely önhittséggé is fajul.”²³ Alexander és

²¹ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest 1980, 140.

²² Alexander Bernát: *A szellemi fejlődés Magyarországon*, 335.

²³ u.o., 355. Egy ilyesfajta önértékelés ismérvei fedezhetők fel pl. az „Extra Hungariam non est vita” szállóigében, vagy Ribini János *Oratio*-jában (*Oratio de cultura linguae Hungaricae*, Sopron 1751). A magyar nyelvvel kapcsolatban Ribini így vélekedik: „Az olasz nyelv dallamossága, a francia szépsége és a német komolysága olyan szerencsésen ötvöződik a magyarban, hogy aligha lehetne megmondani, melyikük múlhatná felül.” (Hans Kohn nyomán; lásd Hans Kohn: *Die Idee des Nationalismus*, Heidelberg 1950, 712.) Ez az eufória azonban

Kosáry észrevételei két különböző nézőpontból világítanak rá, hogy milyen komolyan nyomon követték a Magyarországot érintő külföldi értékeléseket. Így az is magától értetődőnek tűnik, hogy a kapcsolatfelvétel nehézségeit éppúgy kihangsúlyozták. A XIX. század második felétől Magyarország és a külföld között már fennálló szoros együttműködés kapcsán Magyary Zoltán a következőképpen kesereg: „Jókora veszteséget jelentett, hogy a külföldi tudományosság ezidáig, leginkább nyelvi elszigeteltségünk miatt, nem szerezhetett tudomást a hazai tevékenységről, kivéve, ha egyik-másik magyar szerző netalán abban a helyzetben volt, hogy munkáit fordításban is megjelentethette. „Mindazonáltal, írja, a természettudományok előnyösebb helyzetben voltak, mint a szellemtudományok, hiszen az előbbieket feltétlenül rá voltak utalva a nemzetközi együttműködésre, s így művelőik is gyakrabban publikáltak idegen nyelveken. Feketekuty László egy sokkal tartalmibb jellegű elszigeteltségről panaszkodik. Ő a nyugati országokhoz viszonyított elmaradottsága mintegy ötven évnyi állandójáról beszél, melyet mind a mai napig nem sikerült behozni. Az olyan anakronisztikus problémák, mint a nemzetiségi kérdés vagy a földreform, visszariasztották a többi országot attól, hogy a magyarok mélyebb megértésére törekedjen.²⁴

A nyelvi és történelmi elszigeteltség, illetve az ebből fakadó külföldi tájékozatlanság ellenére mégis kézenfekvő a külföldi értékelések recepciójával foglalkozni, hiszen azok, mint láttuk, igen jelentős hatást gyakoroltak a magyarok kulturális önértelmezésére. Az ilyen önértelmezések egyaránt tartalmaznak pozitív és negatív ítéleteket, és éppúgy árulkodhatnak rokonszenvről, mint ellenszenvről. Az önértékeléssel kapcsolatos nézetek skáláján minden árnyalat megtalálható, az elmaradottság kilátástalansága miatti kesergéstől a „nyugat védőbástyájá”-nak gondolatából származó elszánt küldetésstudatig. Az ilyen álláspontok, kétességük ellenére, mindig alátámaszthatók valamely külső, politikai

nem más, mint reakció azon külföldi szerzők ellen, akik a kultúra hiányosságai miatt a magyar nyelvet is megbélyegezték, (vö. Kenyeres Ágnes: *Magyar életrajzi lexikon*, Budapest 1967–81, „Ribini” szócikk.) Még nagyobb optimizmusról árulkodik az a kísérlet, hogy bizonyos idegen nyelvű kifejezések eredetét a magyar nyelvre vezessék vissza. Ezt az erősen megkérdőjelezhető vállalkozást – holott a viszony éppen fordított – a kutatók hosszú szó-listák közzétételével támasztották alá. (Lásd pl. *Tudományos Gyűjtemény*, Pest 1839, 98–110.)

²⁴ Feketekuty László: id. mű, 28. „Ötven év fejlődési különbség már önmagában véve konfliktus-forrás. Nem tudtuk egymást megérteni a nyugati nemzetekkel, mert más-más nyelvet beszéltünk. Problémáink elavultak. Mi még küszködünk problémákkal, amelyeket a Nyugat már rég megoldott és el is felejtett. (Például nemzetiségi kérdés, földreform.)”

vagy társadalmi tényezőre való hivatkozással. (Ilyen például a török uralom, az osztrák fennhatóság vagy a trianoni béke emlegetése.)

A török uralommal szemben, mely elsősorban hadi, illetve vallási konfliktust jelentett, a Habsburg uralomnak – az 1711-es Szatmári Békétől kezdődően – sokkal inkább voltak politikai kihatásai. A protestantizmus ellenségei lévén, a Habsburgok mindenekelőtt a „szellemi” békét és a művelődés szabadságát háborgatták. Ürményi József *Ratio Educationis*-ának, melyet 1776-ban Mária Terézia elé terjesztett, majd egy évvel később ki is nyomtatott, egy Magyarországra érvényes oktatási rendszert kellett megteremtenie.²⁵ A mű a felvilágosodás mozgalmanak egyik kifejeződése, s javaslatai kétségtelenül megfeleltek az általános európai követelményeknek. Mindazonáltal, részben Mária Terézia rendeletének köszönhetően, a közoktatásügy – a jólét és a tekintély követelményeinek megfelelően – az államhatalomnak rendelődött alá, s ez általában az oktatás és művelődés fellendüléséhez vezetett. II. József azonban, Mária Terézia fia, számos intézkedéssel hátráltatta a *Ratio Educationis* keresztülvitelét; az udvar tanügyi bizottságát ugyanis azzal bízta meg, hogy egységes iskolareformot hozzon létre a birodalomban, s ezzel lényegében romba döntötte mindazokat a művelődéspolitikai reményeket, amelyeket Magyarországon a *Ratio*-hoz fűztek. Ennél még többet nyomott a latban a németnek mint oktatási és hivatali nyelvnak a bevezetése. II. József itt mindössze a közigazgatás célszerűsítésére gondolt, ám ezzel az intézkedéssel a magyarországi nemesség túlnyomó többsége – köztük horvátok, szlovákok, románok – ki lett rekesztve a közéletből. Eképpen a nemzeti nyelv ápolása, amit Bessenyei György és barátai a felvilágosodás hatása alatt programként hirdettek, erős ösztönző erőt tudhatott maga mögött, s ugyanakkor politikai tartalommal is bírt. A „lingua generalis monarchiae” eleinte a latin „lingua patriae” védelmezését váltotta ki, ám ez hamarosan a magyar nyelv államnyelvként való elismeréséért vívott küzdelembe csapott át.

Az iskolai oktatásba való beavatkozás mellett olyan intézkedések is voltak, melyek az egyetemi tanulmányokra vonatkoztak. Ilyen volt például az, amelyik a protestáns diákok külföldi tanulmányait akadályozta, s melyet részben külpolitikai – lásd porosz-

²⁵ A mű teljes címe: *Ratio Educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*, Bécs 1777; összeállításában Ürményin kívül még Tertyánszky Dániel és Makó Pál vett részt. Csóka J. Lajos fontos szerepet tulajdonít a *Ratio* megalkotásában Kollár Ádámnak. (Lásd Csóka: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*, Pannonhalma 1936, 328.)

osztrák háborúk –, részben belpolitikai szempontok – az államelenes, ill. felvilágosult forradalmi eszmék elleni védekezés – legitimizáltak. Merkantilista indítékok szintén játszottak az ügyben némi szerepet. A gyakorlatban időnként teljesen betiltották a külföldi tanulmányokat (a protestáns diákok számára), s ha mégsem, akkor az útlevelekényszer tette lehetővé a diákok hatósági ellenőrzését. „A külföldi tanulmányokra vonatkozó hivatalos álláspontra – melyben a felekezeti szempontok helyett inkább a gazdaságiak voltak irányadók – igen jellemző II. József 1781-es rendelete. Ez elvileg minden külföldi tanulmányt letiltott, s a külföldi egyetemek látogatása, mivel a Monarchia területén nem létezett protestáns teológiai kar, csak a protestáns teológiai hallgatók számára volt engedélyezett.”²⁶ Az efféle intézkedések azonban nem voltak szokatlanok, hiszen II. Frigyes már 1749-ben „szigorúan megtiltotta külföldi iskolák látogatását.” A magyarországiak helyzete azonban annyiban volt különleges, hogy a külföldi tanulmányok ügyével nem Magyarország és Erdély öngazgatási szervei, „hanem a központi bécsi államigazgatás főhivatalai foglalkoztak.”²⁷

Az erősödő függetlenségi mozgalom megfékezésének, a császárságtól való leszakadás megakadályozásának másik eszköze a Bécsből irányított cenzúra volt, mely aztán újabb ellentétek forrásává vált. A sajtószabadság és a szabad mozgás kérdése így nemcsak a függetlenségre irányuló törekvéseknek, hanem később az orosz segítséggel levert 1848/49-es szabadságharcnak is meghatározó elemévé válik. I. Leopold és II. József uniformizáló politikájának kudarca után I. Ferenc József tett még egy kísérletet az egységes állam fenntartására. Alexander Bach, aki „a róla elnevezett neoabszolutista kormányzat (Bach-korszak) meghatározó képviselője, az egységesítő törekvések szándékát a XVII. század »zűrzavar-elméletével« igyekezett alátámasztani.” I. Ferenc József mindazonáltal felismerte a bachi politika csődjét, s ez, miután az osztrákok kiszorultak Németországból, Deák Ferencz diplomáciai rátermettségének köszönhetően az 1867-es kiegyezéshez vezetett. Az osztrák-magyar dualizmus ösztönzőleg hatott a kisebb

²⁶ Szent-Iványi B.: *Die Lenkung der Studien der Ungarländer in Preussen durch die österreichische Regierung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts (A magyarok poroszországi tanulmányainak osztrák irányítása a XIX. század első felében)*, in: Steinitz, Wolfgang, P. N. Berkov, B. Suchodolski, J. Dolansky (szerk.): *Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen (Kelet és Nyugat a gondolkodás és a kulturális kapcsolatok történetében)*, Berlin 1966, 566.

²⁷ u.o.

népcsoportok szeparatista mozgalmaira és nemzeti harcára - ezek ugyanis a kiegyezés után kisémmizve érezték magukat, s a magyarok részéről sem találtak meghallgatásra. A politikai kiegyezéssel egyidőben a XIX. század második felében erőteljes kulturális fellendülés következett be, mely éppúgy éreztette hatását a szaktudományokban, mint a filozófiában. Az osztrák-magyar állam összeomlását pedig, melyben igen jelentős szerepet játszott a nemzetiségek, illetve az elmagyarosítási politika kérdése, a történészek az első világháború egyik okaként emlegetik.

A trianoni szerződés értelmében Magyarországnak területeket kellett átengednie Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia és Ausztria számára. Magyarország így nemcsak területének több mint kétharmadát és lakosságának majdnem három ötödét veszítette el, hanem magyar népességének egyharmadát is. Körülbelül három millió magyar jutott kisebbségi sorsra Ausztria-Magyarország négy különböző utódállamában. Teljességgel érthetőnek tűnik, hogy ezeket a körülményeket aztán a visszas gazdasági állapotok, valamint a kulturális elmaradottság magyarázataira használták fel. Magyary Zoltán *A magyar tudománypolitika jelenlegi helyzete* bevezetőjében a következőket írja: „Magyarország a trianoni békét követően politikai, gazdasági és kulturális téren teljesen új helyzetbe került. A béke az ország területének 67,3, népességének 58,4 százalékába került. A magyar nyelvű kiadványok cseréje az anyaországi és az országhatárokon túl élő magyarok között még most, 1931-ben is tilos; a szakirodalom is csak szórványosan jut el a Csehszlovákiában, Romániában vagy Jugoszláviában élő magyarsághoz, melynek – elszigeteltsége miatt – hiányoznak az eszközei ahhoz, hogy önálló kultúrát, tudományos életet, irodalmat, könyvkiadást tartson fenn.”²⁸ Magyary fő kérdése ennek kapcsán a következő: „Miként biztosítható a megváltozott körülmények és hatalmi viszonyok között a magyar tudományos élet önállósága és színvonala?”²⁹ A politikai viszonyok kihatásai a különböző intézményekre, a sajtóra, a kiadókra, az iskolára vagy az egyetemre az önértékeléssel kapcsolatos megfontolások alapját képezik. Magyary rámutat arra, hogy az első világháború a különböző országokban egészen új tudománypolitikai helyzetet teremtett, különösen azokban, melyek a békeszerződések nyomán jöttek létre. Ezeknek ugyanis nemcsak az egész államapparátust, hanem a tudományos intézményeket is életre kellett hívniuk, így a sajtó nyelvű szakkiadványok jelentősége ugrásszerűen megnövekedett.

²⁸ id.mű, 3.

²⁹ u.o., 4.

Említésre méltónak tűnik, hogy Magyarország mindig is hajlamos volt a politikai tényezők fényében, a körülmények áldozataként ítélni meg a maga kulturális javait. Amint azt a filozófiai elmaradottság tárgyalásánál ki fogjuk mutatni, ez a szemléletmód bizonyos folytonosságot mutat, el egészen a magyar kultúrtörténet marxista értelmezéséig. A politikai viszonyok és a tudományos tevékenység közös vonatkoztatási pontja pedig az intézményekben keresendő. A kultúra alakulásáért felelőssé tehetjük a nemzetet sújtó háborúkat, az idegen elnyomást³⁰, a gazdasági berendezkedést, ám mégis az intézmények bizonyulnak összekötő kapocsnak a politikai intézkedések és a kultúra között. A művelődés, a kultúra szabad mozgástere ezért a politikai önállóság függvényeként értelmezhető.

Hogy az effajta függőség valóban elegendő-e ahhoz, hogy a művelődést ténylegesen lefékezze vagy előmozdítsa, az már más kérdés. Az pedig, hogy a statisztikák – mint a tudományos elmaradottság igazolói – adhatnak-e bármiféle felvilágosítást erről a függőségről, szintén kétséges, hiszen aligha létezik mérce az ilyesféle szellemi viszonyok megállapítására. Ennek ellenére időnként kihangsúlyozzák az értelmiség magas arányát, vagy esetleg – ahogyan az a szlávoknál történt – azt állítják, hogy esetükben az ésszerűség, mint jellemidegen vonás, elhanyagolható tényező, s hogy sokkal inkább a külső eseményekre való érzelmi reagálás jellemzi őket. Nos, még ha ezt el is fogadjuk, be kell látnunk, hogy sokkal inkább a reagálás módjáról és a politikai helyzetről árulkodik, mintsem a tényleges művelődési viszonyokról. Egy rendelet ugyanis befolyással lehet például egy mű elterjedésére, recepciójára, sőt, adott esetben még tartalmára is, ám semmiképpen sem lehet hatással fennállására. A kultúra maga a mű. Ennek ellenére a kultúra politika-függőségének a hangsúlyozása – mely tehát nem a legmegfelelőbb a kultúra leírására – odáig ve-

³⁰ Az elnyomás gondolata gyakran sovíniszta magatartással társul, mely különböző népcsoportok vagy államok ellen irányul. A probléma – hazafias megfontolások esetén – arra vezethető vissza, hogy tulajdonképpen mit értünk nacionalizmus alatt. Az Akadémia 1842-es évi gyűlésén Széchenyi István rendkívüli eréllyel foglalt állást – épp a nacionalizmus feltörése idején – annak túlzásai, elvakultsága, s egyáltalán Magyarország mindennemű felsőbbrendűsége ellen. Ebben az összefüggésben megemlíthető Széchenyi és Kossuth vitája, melyben a forradalom radikálisabb, illetve mérsékeltebb formája volt a tét. Ugyanakkor az Eötvös József és Deák Ferenc által kidolgozott, a nemzetek egyenjogúságáról szóló törvény ellenére sem sikerült Magyarországon az egyes népeket – nyugati mintára – egyetlen egységbe összefogni.

zet, hogy bizonyos politikai események periodizálási kritériumokként kezdenek szerepelni.

Erre lehet példa a nemzeti bibliográfia felosztása a Szatmári Béke előtti és utáni művekre. Moritz Langer így kommentálja a Szabó-féle bibliográfia³¹ hasonló beosztását: „A Régi Magyar Könyvtár könyvei, azaz az 1711-ig terjedő irodalom azért ritkább, mert a mohácsi vésztől eddig az időig hazánk területe szakadatlan hadműveletek, megszállások, fosztogatások, rablások és gyújtogatások színhelye volt. Képzeltető, hogy mennyi könyv pusztult el e két évszázad alatt. A megszállások alatt, az idegen vagyont nem becsülő katonaság a könyveket különösen pusztította, mert a magyar nyelven írt könyveknek még tisztjeik sem vették hasznát. (...) Ezért van az, hogy sok könyvnek még a nyoma is teljesen elveszett, soknak csak a nevét ismerjük, a legnagyobb részük pedig olyan hiányos, rongálódott állapotban van, hogy külföldi gyűjtők az ilyent még a szekrényük aljára sem tennék. (...) Ezek (a nyomdászatunk ősemlékei) elvitathatatlan bizonyítékai az agyonsanyargatott, három részre csonkított, állandóan talpig fegyverbe kényszerült nemzetünk kultúrképességének.”³² Ez a hosszabb magyarázat a nemzeti bibliográfia szokásossá vált beosztásáról világosan megmutatja, hogy milyen jelentős mértékben függ a művelődés a politikai történésektől. Az elpusztult művek tézise kielégítően legitimizálja az eseménytörténeti felosztást, még a művelődés tekintetében is. Végülis a művelődés, a tudástartalom a nyomtatott papírhoz is kötődik. Ezen előfeltevések alapján persze még több okunk lehet a panaszra, ha az ókori könyvtárak pusztulására vagy a preszókratikusok igencsak töredékes hagyatékára gondolunk.

Észrevehető azonban a magyarok erős megütözése az írásos hagyománnyal szembeni politikai méltánytalanság miatt. Legrégibbi nyelvemlékeik a XII.–XIII. századból datálódnak. Egy halotti beszédről van szó, mely nem több mint 274 szóból áll, és egy Mária-ének részletéről. Az anyag tehát, mely az illető korszakból

³¹ Szabó Károly: *Bibliotheca Hungarica antiqua, 1472–1711*, Budapest 1888–1892; folytatta Petrick Géza: *Bibliographia Hungariae, 1712–1860*, Budapest 1882–1892, ill. Budapest 1968.

³² Langer, Moritz: *A magyar és külföldi bibliofília története, Ritka és becses magyar könyvek jegyzéke*, Budapest 1936, 108. Hogy manapság mekkora jelentőséget tulajdonítanak csak az 1945 előtti tudományos irodalom sokáig hiányzó bibliográfiájának, a legújabb magyar nemzeti bibliográfia azon kötetének recenziójából is kiolvasható, mely a filozófiai irodalom jegyzékét tartalmazza. A szerző, Seress L. Attila „a két világháború közötti időszak filozófiájának (...) hihetetlenül gazdag és alapos bibliográfiája” alapján (*Magyar Könyvészet 1921–1944*, I. kötet, Budapest, 1983) úgy véli, hogy az illető korszakban filozófiai és teológiai téren sikerült lépést tartani Európa más részeivel.

a magyar középkorkutatás rendelkezésére áll, ennél fogva igen szűkös. Az ilyen „természetes” hiányosságoknak is van némi szerepük a saját hagyomány negatív megítélésében, s ez szoros összefüggésben van a kultúrtörténeti önértékelés említett sajátosságaival.

Ebből a szempontból kétségtelenül sokkal többet nyomnak a latban a politikai függőségek – és itt már nem maradhat figyelmen kívül a politikai autonómia kérdése. Minden törvényhozás előfeltétele a politikai hatalom, s a törvényhozás eszköztára éppúgy szolgálja a hatalom megszilárdítását, mint a hagyomány folytonosságát. Így aztán magától értetődőnek tűnik, hogy „a magyar önállóság gondolatát eredetileg alkotmányosan és jogilag dolgozták ki és alapozták meg (szószólói erdélyi protestáns jogászok voltak).”³³ Később az államjogász és politikus Wenzel Lustkandl és Deák Ferencz folytatott jogtudományi vitát az osztrák centralizmusról.³⁴ Az önállóság gondolatához tehát feltétlenül hozzákapcsolódott az állami autonómia és az alkotmány kérdése is.

Az önállóság kérdése különösen szembeötlő volt a nyelvművelés kezdeteikor, mikor az még nem jelentett mást, mint – akár csak Németországban – az anyanyelv idegen elemekkel való (barokk) összeolvasztása elleni reakciót. Azonban itt is észrevehető a megfelelő német mozgalommal szembeni lemaradás. Habár Martin Opitz 1622/23-ban a gyulafehérvári gimnázium tanára volt, s *Német költészet-ét (Deutsche Poeterey)* két évvel később már ki is nyomtatták, kerekén százötven évig tartott, amíg a magyarok is hasonló kérdéseket vetettek fel. Akkor azonban már a felvilágosodás hatása alatt álltak. A Mária Terézia-korszak kapcsán Horváth János a következőket jegyzi meg: „Bécsi testőreinknek tűnik fel először nagy elmaradottságunk az ottan divatos francia irodalmi műveltséghez viszonyítva.”³⁵ A nyelvújítók – Pápay Sámuel, Bessenyei György, Kazinczy Ferenc – számára a latin kiiktatása és a nemzeti nyelv ápolása mellett igen nagy

³³ Menczer Béla: *Ungarn in Europa bis 1945 (Magyarország helye Európában 1945-ig)*, in: *Arbeitskreis für Ostfragen*, Leer/Ostfriesl. 1964, 11.

³⁴ Lustkandl, Wenzel: *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Zur Lösung der Verfassungsfrage, historisch-dogmatisch dargestellt (A magyar-osztrák államjog. Az alkotmánykérdés megoldása történetileg és dogmatikusan ábrázolva)*, Bécs 1863; Deák Ferencz: *Bemerkungen über Lustkandl's „Ungarisches-österreichisches Staatsrecht” vom Standpunkte des ungarischen Staatsrechts (Megjegyzések Lustkandl „Magyar-osztrák államjog”-ához a magyar államjog szempontjából)*, Pest 1865.

³⁵ Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Budapest 1976, 29.

jelentőséggel bírt az irodalom fogalma. A felvilágosító program szerint „az ország boldogságának, jólétének legfőbb eszköze a tudomány; szükséges tehát, hogy mennél szélesebb körökben terjesztessék, »közönségessé« tétessék. A tudományok kulcsa azonban a nyelv, és pedig a legtöbbször nézve a hazai nyelv; ha tehát tudomány által boldoggá akarjuk tenni az országot, előbb a hazai nyelvet kell tökéletességre vinni...”³⁶ Ennek az irodalomban kellett volna megtörténnie, különösen pedig fordítások által, melyekkel a műveltség már amúgyis régóta összefonódott. A magyar irodalomban – akárcsak a korábban Opitz által befolyásolt száz barokk irodalomban – a fordítások eredeti, egyéni teljesítményeknek számítottak.³⁷ Ez egyébként – legalábbis a XIX. század derekáig – a tudományos irodalomra is érvényes. Ebben a korban tehát, mikor a plágium fogalma még ismeretlen volt, fordítások révén teremtették meg a nemzeti irodalom kezdeteit – amire a nyelvújítók programja is vonatkozott. Döbrentei Gábor viszont, Kazinczy tanítványa, maga is Shakespeare- és Molière-színművek fordítója, felhívja a figyelmet arra, hogy nem szabad ezen a ponton megállni: „Ha mindenkor csak a külföld munkáin bámulunk, egyedül azokat fordítjuk, soha se tehetünk magunk nagyot.”³⁸ Két évtizeddel korábban Kármán József is a gondolati tartalom eredetiségét követeli, s felrója a költőknek, hogy „...kódultak Gondolatot a Hangtúl és a Kádentziátúl, vagy ... áldozták fel a Hangnak, a Szónak, Formának és Héjnak a Dolog Velejét és Belsejét.” Kármán irodalomelméleti megfontolásai aztán egy önálló tudomány megteremtésének igényébe torkoltnak: „Eredeti Munkák gyarapítják a Tudományokat, tsinosítják a Nemzetet, és emelik fel a nagy Nemzetek ragyogó Sorába... Nálunk termett eredeti Munkák még eddig nintsenek... Avagy lehet e Munkáknak nevezni azokat, melyeknek nints egyéb Neveknél a mi eredeti, és a mellyet tsak ugyan idegen Hulladékokból kapargattunk össze?”³⁹ Ezek a kemény szavak túlmutatnak a nyelv művelők kezdeti szándékain, s az önálló tudományosság megteremtése irányába mutatnak.

A haladásgondolattal azonban nemcsak Magyarországon járt együtt a hagyomány felülvizsgálása. Franciaországban Perrault

³⁶ u.o., 30.

³⁷ vö. Fassel, Horst: *Zum siebenbürgisch-sächsischen Barock (Az erdélyi száz barokkról)*, in: Cahiers roumains d'études littéraires, Bukarest 1978, 1. sz., 147.

³⁸ Döbrentei Gábor: *Eredetiség s jutalomtétel*, in: Erdélyi Múzeum 1814, 142-162.

³⁹ Kármán József: *A nemzet csinosodása*, in: *Uránia* 1794, ill. *Gondolkodó magyarok*, Budapest 1981, 25.

*Parallèle des anciens et des modernes en ce qui regarde les arts et les sciences*⁴⁰-ával már a XVII. század vége felé csúcspontjára jutott az ókori műalkotások példaértékűségéről folytatott korabeli eszmecsere. Perrault szerint már csak a tényismeretek mennyiségi növekedése is az ókor fölé helyezi korát. Ehhez járul még az ízlés és erkölcsiség kultúrspecifikus érvényessége, ami ugyancsak gátat szab az ókor idealizálásának. A nemzeti kultúra vonatkozásában ezt a kérdést a kései felvilágosodástól kezdődően éppúgy felvetették Magyarországon⁴¹, mint Németországban, s így az egyes országok nyelvújító mozgalmi ilyen vagy olyan módon összefüggnek a Franciaországban folytatott heves vitával. Eképpen a haladásgondolat, valamint a kor műveltségébe vetett bizalom a különböző nyelvű népek közös ügyének bizonyul.

A nyelvújítási mozgalom tehát sok országban kapcsolódott a nemzeti művelődés kérdéséhez, ám két magyarországi sajátosság, mely külföldön csak másodlagos jelentőséggel bírt, mindenképpen külön említést érdemel. Az egyik az, hogy a nyelvújítás (illetve a latin nyelvnek a magyarral való helyettesítése) szorosan összefonódott az önálló tudományosság kialakításának reményével; a másik pedig, hogy mindezek a törekvések állandó jelleggel az általános elmaradottság tézisének befolyása alatt álltak. Az 1825-ben Széchenyi által megalapított Magyar Tudományos Akadémia feladata részben az volt, hogy ezt a fonák helyzetet orvosolja. A Széchenyi fellépését követő reformkorszak, mely magáévá tette a magyar kulturális elmaradottság tudatát, a nemzetnevelés problémája felé fordult. A nemzet sorsának javulását a nemzet kultúrájának javulásától várták. Az állam felelős polgárai műveltségéért, ám a polgárok műveltsége ugyanúgy felelős az államért. Eképpen válik a művelt „népszellem” a nemzet hordozójává.

Állam és szellem, nemzet és filozófia e kapcsolata – melyet Hegel a szellemnek az államban való objektivációjaként tételez – már Apáczai Csere Jánosnál megtalálható, aki székfoglaló beszédében így írja le a kulturális intézmények szerepét: „Napnál világosabb (...), hogy a főiskolák az alapjai mind az államnak, mind az egyháznak. Mindkettő csak akkor virágozhat, ha a főiskolák erősödnek és virágoznak. Ebből látjuk, hogy alapos megfontolás alapján állítja Platón: az állam ügyei akkor fognak igazán jól

⁴⁰ Párizs, 1688–1697.

⁴¹ Széchenyi például megjegyzi: „Igen sokan a jó régi időket siratják, a jelenről egészen elfeledkeznek s azért ezt bölcsen nem is használhatják.” (Széchenyi István: *Hitel*, Pest 1830, XIV.)

Larry Steindler

menni, ha majd a filozófusok uralkodnak benne, és az uralkodók filozófiával foglalkoznak.” Apáczai Csere ezért az államvezetés kínai művészetét dicséri, mely mindig csak a legbölcsebbeket tartotta méltónak az államügyek vezetésére. Ugyanakkor a belgák példájára is felhívja a figyelmet, akiknek sikerült megszabadulniuk a spanyol megszállótól: „Mi adta vissza néki szabadságát? Állítom, hogy az akadémiák! És mi tartja folytonosan virágzó életerőben? Az akadémiák és a főiskolák! És itt bizony mindig azt tartottam a legcsodálatosabbnak, hogy ahány akadémiájuk csak van, mind a spanyol háború alatt keletkezett.” Ők felismerték tehát, hogy az állami hivatalokat csak művelt embereknek szabad betölteniük – Magyarországon azonban ez sem háború, sem béke idején nem volt kivitelezhető. Az intézményekben kifejeződő műveltséget azonban Apáczai is a politikai tényezők függvényének tekinti, ami érthető is, ha arra gondolunk, hogy számára a műveltség majd-hogynem az állami autonómia megtestesítője.

Mindezen megfontolások alapján nyilvánvaló az a jelentőség, mellyel a tárgyalt aspektusok a magyar kultúrtörténet szempontjából bírnak. Mindvégig a politika alkotóelemei voltak, ugyanakkor pedig szoros kapcsolatban állottak a tudományok értékelésével – mindenekelőtt a tudománytörténeti szemlélet vonatkozásában. Természetes tehát, hogy – különösen a belföldi filozófiatörténet kapcsán – a filozófiai elmaradottság kérdése is állandóan felmerült.

Fordította: Balogh Brigitta